УДК 82.091

И.Г. Закирова,
С.Б. Даутова

АЛТЫН УРДА ЧОРЫН ЧАГЫЛДЫРГАН ТАРИХИ РОМАННАР: АВТОР КОНЦЕПЦИЯСЕ
(В. Ян һәм И. Есенберлин иҗатлары мисалында)

В статье раскрывается художественные особенности авторских концепций истории и личности эпохи Золотой Орды. Несмотря на значимость эпохи Золотой Орды, в общественном сознании существует противоречие, связанное с мало исследованностью этой темы. Историческое мышление писателя также несет в себе влияние идеологического контекста. Автор воссоздает события прошлого, опираясь на исторические источники, факты, не противореча научно-объективному изображению истории.

Ключевые слова: Золотая Орда, исторический роман, В. Ян, И. Есенберлин, исследование творчества.

The article reveals artistic features of the author's concepts of history and personality of the era of the Golden Horde. Despite the importance of the era of the Golden Horde there is a contradiction in the public mind associated with the little research on this topic. The historical thinking of the writer also bears the influence of the ideological context. The author recreates the events of the past, relying on historical sources, facts, without contradicting the scientific and objective depiction of history.

Keywords: Golden Horde, historical novel, V. Yan, I. Esenberlin, creativity research.

Тарихи әсәрләрнең һәм тарихның багланышлары, мөнәсәбәтләре – катлаулы күренеш. Җәмгыять тормышына йогынты ясап, әдәбият тарихи-иҗтимагый аңны формалаштыра. Тарихи әсәрләр укучыны халыкның тарихы, үткәндәге вакыйгалар белән таныштыра. Язучы, тарихи вакыйгаларны һәм геройларны бүгенге күзлектән, үз чорыннан торып сурәтли. Шул рәвешле, тарихи картинада хәзерге чор авторының рухи тәҗрибәсе, әхлакый потенциалы да чагыла. Тарихи әсәрләрдә тарихи шәхес соңгы чорлар әхлак-әдәп позициясеннән кабул ителә, тарихи үткәннең проблемалары хәзерге заман күзлегеннән бәяләнә. Ягъни, бер яктан, автор ерак үткәннәрне XX гасыр позициясеннән яктырта, укучы аны үзенең дөньяга карашы аша кабул итә. Тарихи роман жанрына даими кызыксыну шуның белән дә аңлатыла. Шул ук вакытта тарихи романнарның гаять көчле идеологик корал булуын да онытырга ярамый. Ягъни тарихи роман – ул авторның үткәннәрне торгызуы гына түгел, бүгенге көндә дә актуальлеген җуймаган проблемаларның чыганакларын, тарихларын өйрәнү дә. Алтын Урда чорын яктырткан тарихи әдәбиятны өйрәнү халыкның тарихи

хәтерен, аның рухи кыйммәтләрен һәм милли традицияләрен саклап калуга, аның милли аңын уятуга хезмәт итә.

Югарыда әйтелгәннәргә бәйле рәвештә, язма чыганакларны һәм аларның әдәби интерпретациясен чагыштырма аспектта өйрәнү шактый кызыклы күзәтүләргә юл ача. Монгол-татарлар һәм аларның тарихлары, Урта гасыр дәүләтләре, аларның мәдәнияте, икътисады, сәясәте турында сөйләүче әдәбият, барыннан да элек, тарихи чыганакларга таяна. Ләкин алдан ук шуны искәртеп китү урынлы булыр: язма чыганаклар үзләре дә, хәтта вакыйга эзеннән иҗат ителүләренә карамастан, гаять субъектив, документаль характерда булудан бигрәк, матур әдәбиятка яки фольклорга тартым.

Тарихи романнарның әһәмияте шунда: алар билгеле бер вакыйгалар яки тарихи шәхесләр турында мәгълүмат биреп кенә калмый, ә халыкта фикер формалаштыра. Алтын Урда турындагы мәгълүматны үз эченә алган тарихи документлар укучыларның киң даирәсенә мәгълүм түгел, күбесе үзгәртеп кору елларыннан соң гына дөнья күрә.

Әлеге мәкаләдә ике трилогия – Василий Янның «Монгол явы» («Нашествие монголов»), И. Есенберлинның «Алтын Урда» («Золотая Орда») трилогияләре анализлана. В. Янның «Монгол явы» трилогиясе «Чыңгыз хан» (1939), «Батый» (1942), «Соңгы диңгезгә» («К последнему морю») (1955) романнарыннан тора; И. Есенберлинның «Алтын Урда» трилогиясе «Алты башлы Айдахар» (1982), «Айдахарның башы» («Голова Айдахара») (1985), «Айдахарның һәлакәте» («Гибель Айдахара») (1985) романнарын үз эченә ала.

В. Янның «Монгол явы» трилогиясе нәшер ителгән елларда ук халыкта популярлык казана. Трилогиянең беренче «Чыңгыз хан» китабы 1942 елда Дәүләт премиясенә (ул вакытта Сталин премиясе дип йөртелә) лаек була. И. Есенберлин трилогиясе Казакъстанда гына түгел, аннан читтә дә танyла. Әлеге романнарның хәзерге вакытта популярлыгы халыкның тарихи үткәннәргә кызыксынуы арту белән дә бәйле.

Романнарда китерелгән күпсанлы тарихи мәгълүматларга караганда, авторлар язма чыганакларны яхшы белгән, монгол, гарәп, фарсы чыганакларына, рус елъязмаларына таянып эш иткән талантлы әдипләр булып ачылалар. Тарихны тирәнтен белүе белән автор укучының мәхәббәтен казана, әмма трилогияләрдә Алтын Урда тарихын, әлеге чор вакыйгаларын берьяклы гына яктырту, еш кына бозып күрсәтүләр дә очрый, бу очракта авторларның тарихка чорның идеологик постулатлары белән бәйле мөнәсәбәте турында сүз бара. Алтын Урда халыклары тарихы кебек фальсификациягә дучар ителгән тарих аздыр. Бу дәүләт идеологиясенең берьяклы булуы белән бәйле иде. Озак вакытлар Алтын Урда тарихын өйрәнүдә шундый караш өстенлек итеп, бары СССР таркалганнан соң гына, күп кенә мәсьәләләр, шул исәптән Алтын Урда тарихы да, объектив өйрәнелә башлады.

Совет идеологиясе Алтын Урда чорын бары тискәре яктан гына бәяләп, әлеге дәүләткә карата әйтелгән уңай фикерне беркайчан да

уздырмады. Совет чоры язучылары татар-монголлар, аларның дәүләтчелеге, югары дәрәҗәгә ирешкән икътисады, мәгърифәте һәм күренекле галимнәре, дипломатлары, танылган полководецлары турында уңай фикер әйтеп, аларга объектив бәя бирә алмыйлар иде.

Русь һәм Алтын Урда арасындагы мөнәсәбәтләр, шулай ук бу ике дәүләт халыкларының үзара мөнәсәбәте белән дә эш шулай тора. Алтын Урданың бөтен тарихы дәреслектән дәреслеккә күчеп кабатланган ике сүзгә сыюын да онытырга ярамый. Монголлар (соңрак татарлар да) рәхимсез, кыргый халык буларак тасвирланып, аларга карата «Татарское иго» дигән термин кулланышка керә. Әлеге терминның сәяси яктан корректлы булмавы турында күп сөйләргә мөмкин. Бу зур бер халыкны ихтирам итмәү генә түгел, ә «Казан тарихы»нда әйтелгәнчә, Казан ханлыгының Иван Грозный тарафыннан алынуын да аклый : «осироте бо тогда и обнища великая наша Русская земля, и отъяся слава и честь ея, но не вовеки, и поработися богомерску царю и лукавнейшю паче всеа земли, и предана бысть, яко Иерусамлимъ в наказание Навоходоносору, царю вавилонскому...»[1] [Казанская история, с. 45]. Казан тарихында исә монгол басып алучыларына мөнәсәбәттә «ярмо» термины кулланыла [Казанская история, с. 57]. Бу термин әйләнешкә кергән вакытта рус җирләренең Алтын Урдага бәйле булмавын да истә тотарга кирәк. Алтын Урдага мөнәсәбәттә «иго» терминын беренче тапкыр 1479 елда поляк тарихчысы Ян Длугош куллана: «excusso iugo barbaro» («Свергнув варварское иго») [loannis Dlugossii, p. 697]. Рус телле чыганакларда термин соңрак урын ала. Үзенең «История государства Российского» дигән хезмәтендә Н.М. Карамзин бу терминнан Русьның Алтын Урда бәйсезлеგеннән котылуын тасвирлаганда файдалана: «государи наши торжественно отреклись от прав народа независимого и склонили выю под иго варваров» [Карамзин, с. 32–33].

Урынлы сорау туа: бу «иго» булганмы соң? Алтын Урда булмаса, һәм ул Русьны яулап кына калмыйча, күрше дәүләтләрнең агрессив басып алуыннан да сакламаса, Россия тарихы нинди булыр иде? СССР халыкларының тормышына, тарихына һәм рухи мәдәниятенә әлеге «иго» турындагы тәгълиматның йогынтысы нинди?

В. Янның трилогиясе И.В. Сталин идарә иткән, «Сталинның шәхес культы» еллары буларак танылган чорда язылa, 1939 елда – беренче романы, 1942 һәм 1955 елларда соңгылары нәшер ителә. Бу чор вакыйгалары фонында язылган роман, әлбәттә, шул чор идеологиясен генә яктырта ала, В. Янның Алтын Урда тарихын берьяклы, тискәре яктан гына яктыртуы – закончалыклы күренеш. Трилогия монголтатарларның тышкы кыяфәтенә, кием-салымына, гореф-гадәтләренә, мәдәниятенә, көнкүрешенә, теленә нәфрәт белән сугарылган, автор әлеге халык белән бәйле һәр күренешне мәсхәрә белән тасвирлый,

[1] Кайбер цитаталарны, мәгънәне төгәл тапшыру өчен, оригиналда калдырабыз, яки рус телендә бирәбез.

шул рәвешле бөтен бер халыкның кешелек сыйфатларын таптый. Нәкъ менә шундый тарихи әсәрләр шовинистик идеяләргә яшәргә ярдәм итә дә.

И. Есенберлинның «Алтын Урда» трилогиясе 1979 елда языла башлап, 1983 елда тәмамланган. Әлеге трилогиянең басылып чыгуы казакъ халкы өчен генә түгел, ә Алтын Урда варислары булган башка халыклар өчен дә күтәреп алынган вакыйгага була. Бу трилогия Совет дәүләтенең «посттоталитар» чорында иҗат ителә. Әлеге чор, француз тарихчысы Фюре Франсуа язганча, «төрмә һәм психушкаларны башкача уйлаучылар белән тутыру өчен җитәрлек дәрәҗәдә репрессив, әмма бөтен халык тел яшерерлек курку тудырырга да сәләтле түгел» [Фюре Франсуа, с. 540]. Автор Алтын Урданың чәчәк ату һәм җимерелү дәверен сурәтли, бу гадәттән тыш катлаулы чорга караган тарихи материалларны системалаштыра, тарихи вакыйгаларны төгәл тасвирларга омтыла, шул чор шәхесләренең якты образларын тудыра. Шул ук вакытта язучы, чор идеологиясенә бәйле рәвештә, Алтын Урданың төрки халыклар этногенезын үстерүдәге һәм аларның киләчәк дәүләтчелеген булдырудагы ролен бик тыйнак билгели.

И. Есенберлин, совет чоры язучысы буларак, әлбәттә, чор идеологиясенә буйсынырга мәҗбүр була, шуңа күрә бөек ханнарның явызлык, рәхимсезлек һәм мәкерлелек кебек сыйфатлары алгы планга чыга. Шул ук вакытта автор әлеге хөкемдарларның күпчелеге идарә иткән чорда бердәм дәүләт төзелү, фән, мәгариф, мәдәният, һөнәрчелекнең үсүе, ислам диненең ныгуы, шәһәрләр төзелү, төрле территорияләрнең берләшүе кебек күренешләрне дә игътибарсыз калдырмый.

Ханнарның гаилә әгъзалары, балалары белән мөнәсәбәтләрен, мәхәббәт тарихларын тасвирлаган вакыйгалар артында трилогиянең төп фикере дә югалып калмый, Бөек империяне – чәчәк аткан Алтын Урда дәүләтен булдырган ханнарның җимерүчеләр түгел, ә төзүчеләр булуы аңлашыла. Тарихи роман авторы буларак, И. Есенберлин тарихи чыганакларга һәм тарихи белешмәләргә таяна. Тарихи хакыйкать идеологик постулатлардан көчлерәк булып чыга.

Трилогия башында бирелгән Алты башлы Айдахар турындагы хикәя романнарда бәян ителәчәк вакыйгалардан хәбәр бирә. Үзәкләштерелгән хакимият булмау, рус кенәзлекләренең таркаулыгы, алар арасындагы канкойгыч бәрелешләр бу зур территорияләрнең яулап алынуында гына түгел, соңрак та хәлиткеч роль уйный. Русь кенәзлекләре арасында көрәш туктаганчы, аерылган территорияләр берләшкәнче, алар Урда ханнары кулы астында калган. Шул рәвешле, Алты башлы Айдахар бердәмлекнең булмавын символлаштыра.

И. Есенберлинның бердәмлек мотивына тукталуы очраклы түгел. Бер яктан бу сюжет Чыңгыз хан турындагы риваять-легендаларга да керә.

Әлеге риваять-легендаларда бердәмлек һәм тугрылык идеяләре беренче планга чыга, төп кыйммәт булып санала. Бердәмлек мотивы

легендар Алан-гуа образы белән бәйле риваятьтән үк башлана һәм Чыңгыз хан образы урын алган һәр легенда-риваятьтә кызыл җеп булып сузыла. «Юань-чао би-ши» әсәрендә, ягъни «Монголларның яшерен тарихы»нда Алан-гуаның улларын бердәмлеккә чакыруы, үгет бирүе тасвирлана: «Һәм бервакыт яз көне сап-сары итеп сакларга дип какланган бәрән пешерде, улларын янәшә утыртты, ... һәм һәрберсенә сындырыр өчен берәр чыбык бирде. Тегеләр берәр чыбыкны бик җиңел генә сындырдылар. Ул аларга яңадан сындырыр өчен бергә бәйләнгән бишәр чыбык бирде. Бишесе дә бергәләп алып, учларына кысып, сындырырга тырыштылар. Шулай да сындыра алмадылар. Шуннан соң Алан-гуа улларына болай дип үгет бирде: «Сез бишегез дә минем бер карынымнан тудыгыз һәм сез әлеге биш чыбык кебек. Әгәр һәрберегез үзегез өчен генә гамәл кылса һәм эшләсә, әлеге биш чыбык кебек, сез теләсә кем тарафыннан җиңел генә сындырылырсыз. Әгәр бәйләнгән биш чыбык кебек бердәм һәм дус булсагыз, кемгә булса да, җиңел генә табыш булырсызмы?» [Козин, § 19–22]. Бердәмлек идеясен күтәргән әлеге сюжет татар халкында да борынгыдан ук мәгълүм һәм хәзерге вакытка кадәр популяр. Җәләлетдин Ата-Мәлик Җүвәйни бу сюжетны Чыңгыз ханның үзенә бәйле вакыйга буларак бәян итә. Чыңгыз хан улларын янына җыеп, алар алдында садактан бер ук алып сындыра, аннары ике ук ала, аларны да сындыра. Шулай итеп, ул алган саен берәр укка күбрәк ала башлый һәм кулында баһадирлар да сындыра алмаслык ук бәйләме җыела. Шуннан соң улларына түбәндәге үгетне бирә: «Йомшак ук башка уклар белән бергә генә ныгый, хәтта көчле сугышчылар да аны сындыра алмыйлар. Сез дә, бер-берегезгә булышканда, берегез икенчегезгә ярдәм иткәндә, дошманнарыгыз нинди генә көчле, куәтле булсалар да, сезне җиңә алмаслар» [Джувейни, с. 29].

Җүвәйни версиясендә риваятьнең дәвамы да бар. Чыңгыз хан исән-имин булыр өчен бердәмлекнең генә җитмәвен, ә киңәшләре белән дөрес юл сайларга ярдәм итүче, кирәкле күрсәтмәләрен бирүче, ягъни бердәмлекне тәэмин итүче юлбашчы кирәк булуын күрсәтә. Юлбашчысы булмаган халык күп башлы еланга тиң, ди ул. «Бервакыт төнлә бик каты салкын була. Еланның башлары, суыктан качып, өнгә керергә телиләр, әмма бер-берсенә комачаулап, берсе дә керә алмый, барысы да катып үлә. Ә башы бер генә булган елан өнгә керә, аның бөтен гәүдәсе-койрыгына да урын табыла [Джувейни, с. 29].

И. Есенберлин үзенең трилогиясенә лейтмотив итеп алган бердәмлек идеясен шушы легендага таянып уздыра. Әсәрнең дәвамында тема башка яктан ачыла.

Чыңгыз хан да үзе төзегән бөек империянең бердәмлек булмау аркасында юкка чыгуыннан бик нык курка. Каты куллы, харизмага ия, нык үзәкле хөкемдар тәхеттә утырганда, Алтын Урда гөрләп чәчәк ату чорын кичерә. Алтын Урда тәхетенең Чыңгыз нәселеннән булган варислары арасындагы шул ук таркаулык, үзара дошманлык һәм тәхет өчен көрәш, ахыр чиктә, дәүләтнең дә таркалуына китерә.

Шушы ук бердәмлек мотивына В. Ян да кат-кат мөрәҗәгать итә. Бу яктан авторларның фикерләре аерылмый. Трилогия авторлары таркаулык, бердәмлек булмау мәсьәләсенә берничә тапкыр әйләнеп кайталар. Рус кенәзләренең үзара дошманлашуы, туктаусыз һөҗүмнәре Руська монгол яуларыннан да артык зыян китерә. Монголларны бөтенләй күрмәгән, аларга турыдан-туры кагылышы булмаган рус халкы, үз кенәзләре аркасында, күбрәк иза чигә.

В. Ян бу турыдагы фикерен үзенең геройларыннан әйттерә. Мәсәлән, рус ратникларының диалогында монголларны түгел, ә үз кенәзләрен гаепләү сизелә: «Греясь у костра, ратники говорили:

– Хорошо, что наконец Великий князь Владимирский отбросил свое долгое раздумье!

– Он теперь самый сильный из князей, пора ему встать во главе русского войска. Давно надо было так поступить, при первом слухе о татарах!.. Он сам тогда оплошал, не поддержал рязанцев…

– Теперь время упущено, сколько русских людей напрасно полегло!..

– Всем миром надобно подняться на лютого врага, только тогда одолеем его…

– Эх, из-за княжеской розни, ссоры да которы гибнет русская земля!..» [Ян, Батый, с. 324].

«Батый» романындагы икенче геройның сүзләре дә алдагы фикерне куәтли. Гади халык монголлардан гына түгел, Русьның үз эчендәге яулардан да нык зыян күргән:

«Князья промеж себя не поладили: сидеть ли во Владимире князю Георгию Всеволодовичу или его родному брату Константину Ростовскому? Брат на брата с ножом полез. Каин Авеля хотел зарубить. Заставили братья за себя биться простых мужиков. Нам-то не все ли равно, какой брат будет сидеть на нашей спине: Константин или Георгий? Так князья мужиков не пожалели, и покатились глупые крестьянские головы! О татарах тогда и не слыхивали, а братья резались хуже татар» [Ян, Батый, с. 250].

В. Ян бу очракта тарихи дөреслекне – халыкның монголлардан да, үз кенәзләреннән дә күп газап күрүен бәян итә. В. Ян трилогиясе турында сүз барганда, чор вазгыятен истә тотып, автор бу әсәрен башкача яза да алмас иде, дигән фикер туа. Ул, әлбәттә, монгол басып алучыларның вәхшилеген дә күп тасвирлый. Әмма вәхшилек күренеше ул чор басып алу сугышларының теләсә кайсысы өчен хас күренеш булуын да онытырга ярамый.

Шулай итеп, Алтын Урда барлыкка килгәч тә, Русьтагы тынычлык үзара дошманлашып кына калмаган, бәлки монголлар ярдәмендә бер-берсен яулап алган, бер-берсен юк итәргә әзер торган кенәзләрнең сәясәтенә һәм дипломатиясенә бәйле булып чыга. Алар, үз мәнфәгатьләрен генә истә тотып, ханнарга ярарга омтылганда, туган халкын корбан итәргә дә әзер булалар. Һәрберсенең төп максаты – кенәзлек итү өчен хан ярлыгын алу була. Бу турыда В.О. Ключевский: «XIII и

XIV века были порой всеобщего упадка на Руси, временем узких чувств и мелких интересов, мелких, ничтожных характеров. Люди замыкались в кругу своих частных интересов и выходили оттуда только для того, чтобы попользоваться за счет других», – дип яза [Ключевский, с. 51–62].

Бераз соңрак яулап алучылар белән буйсындырылган халыклар арасында чагыштырмача тыныч мөнәсәбәтләр урнаша. Русь бу вакытта ныгый һәм киләчәктә басып алучыларга каршы көрәшү өчен көч туплый. Рус кенәзләренең сәяси һәм икътисади хәле турында кайгыртуны исә Алтын Урда ханнары үз өстенә ала. Мәсәлән, Үзбәк хан яулап алынган җирләрдә тынычлык саклауны да үзенең бурычы саный. Тынычлык булганда гына яулап алынган халыклар иген игә, һөнәрчелек белән шөгыльләнә, шәһәрләр сала ала.

XIV гасырда Алтын Урда белән талантлы дәүләт эшлеклеләре идарә итә, дәүләт бөтен яктан зур үсешкә ирешә. Үзбәк хан исә бүтәннәрдән талантлы оештыручы, хөкемдар булуы белән аерылып тора, Ул идарә иткәндә Алтын Урда алгарыш кичерә, үзара яу-ызгышлар туктатыла.

И. Есенберлинның трилогиясендә беренче планга көчле харизмага ия булган хөкемдар образы чыга. Аның башкаларның омтылышларын һәм гамәлләрен тиешле максатка юнәлдерә алуы сәяси политогенезның асылын тәшкил итә [Лобин, с. 105].

«Алтын Урда» трилогиясендә вакыйгалар Бату хан дәверен тасвирлау белән башлана һәм алга таба аның балалары, оныклары, тәхеткә килергә омтылган чыңгызыйлар белән бәйләнештә дәвер вакыйгаларына күзәтү ясала. Ягъни бу вакытта Чыңгыз хан дөнья куйган була инде. Әмма әсәрдәге образга һәм вакыйгага Чыңгыз хан күзаллавы аша бәя бирелә. Чыңгыз хан образы оныклары Бату һәм Бәркә ханнарның хәтере һәм истәлекләре аша тудырыла. Ханнар үзләренең һәр гамәлен бөек бабаларының эшчәнлеге белән чагыштырып, аларның Чыңгыз хан кануннарына ни дәрәҗәдә туры килүе турында уйланалар. Чыңгыз ханның иң элек Бөек империяне ныгытуга юнәлтелгән законнары һәм васыятьләре хан оныкларына үз максатларын, юнәлешләрен билгеләргә ярдәм итә. Мәсәлән, Бату хан үзенең улына бабасы Чыңгыз ханның киңәшләрен тотып яшәве турында сөйли: «Бабай кайчагында миңа киңәшләрен бирә иде. Аларның өчесе, якты йолдыз булып, тормыш дигән төн караңгысында минем юлымны яктырттылар. Канлы, дәһшәтле яулар вакытында Чыңгыз хан киңәшләре минем йөрәгемне җылытты, ышаныч һәм көч бирде» [Есенберлин, с. 14].

Әлеге трилогияләрдә Чыңгыз ханның тормышка мөнәсәбәте, дөньяны күзаллавы аның кануннары – Яса аша тасвирлана. Чыңгызыйларның да, аныңварисларының да гамәлләре шушы кануннарга бәйле рәвештә бәяләнә: «Чыңгыз хан кушканча», «Чыңгыз хан кануннары буенча», «Чыңгыз ханның сүзләре шундый иде», «Чыңгыз хан васыятьләрендә әйтелгәнчә». И. Есенберлин, башка ханнарга карата

ачыктан-ачык уңай фикер әйтә алмаса да, Чыңгыз хан трилогиядә зирәклек символы булып ачыла, бөек стратег образы тудырыла.

Монгол яулары, һичшиксез, кырыс, рәхимсез һәм канкойгыч булган. В. Ян трилогиясендә Чыңгыз хан образы да, Бату хан да бары шушы канкойгыч яуларның башында торган ерткыч табигатьле ханнар булып ачыла. Төгәлрәге, трилогиядә ике образ да үлем символы буларак күрсәтелә, алар катнашындагы һәр эпизод бу шәхесләрнең ерткычлыгын раслауга хезмәт итә.

Чыңгыз хан хөкемдар гына түгел, тере кеше дә. Картлыктан курку, кече улына булган сентименталь мәхәббәте дә аңа гади кешелек сыйфатлары ят түгеллеген күрсәтә. Хан «Монгол явы» трилогиясендә бөек һәм куркыныч кеше буларак ачыла. В. Ян аның бөеклеген тирә-юньдәгеләргә, бөтен халыкка һәм кешелеккә карата кылган вәхшилеге аша ача.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, һәр автор Алтын Урданы һәм әлеге заман вакыйгаларын, тарихи шәхесләр образларын үз чоры идеологиясен истә тотып сурәтли. В. Ян шәхес культы елларында иҗат ителгән һәм басылып чыккан «Монгол явы» трилогиясендә бу образларны һәм вакыйгаларны башкача сурәтли дә алмас иде. Автор Алтын Урда ханнары образы аша, юк ителгән авыл-шәһәрләр, халык, мәкер һәм икейөзлелек кебек сыйфатлар турында язганда, «шәхес культы» еллары вәхшилекләрен дә истә тотмадымы икән, дигән сорау туа. И. Есенберлин «Алтын Урда» трилогиясен совет чорының соңгы елларында иҗат итә. Әмма бу вакытта да совет идеологиясе, ул кабул иткән постулатлар көчле була әле. Шулай да, И. Есенберлин, Алтын Урданың бердәм, гөрләп чәчәк аткан зур дәүләт булуын да, ханнарның пассионар табигатен дә, харизмасын, шул ук вакытта аларның еш кына шәфкатьлелек, кешелеклелек кебек сыйфатлардан ерак булуын да күрсәтә.

Әдәбият

loannis Dlugossii senioris canonic. Cracoviensis opera. T. 14. Cracoviae. 1878, 697 p.

Джувейни Ата-Мелик. Чингизхан. История завоевателя мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Мелик Джувейни / Перевод с текста Мирзы Мухаммеда Казниви на английский язык Дж.Э. Бойла. С предисловием и библиографией Дэвида О. Моргана. Пер. с анг. Е.Е. Харитоновой. М.: Магистр-Пресс, 2004. 690 с.

Есенберлин И. Золотая Орда. Роман-трилогия. Шестиглавый Айдахар. Шесть голов Айдахара. Гибель Айдахара. Алматы: ТОО «Издательство Книжный клуб, 2021. 620 с.

Казанская история / Подгот. текста, вступ. ст. и примеч.: Г.Н. Моисеева. М.; Л.: Изд. АН СССР, 1954. 195 с.

Ключевский В.О. Курс русской истории. Соч. в 8 т. Т. 2. М., 1957. 468 с.

Козин С.А. Сокровеное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongjol-un nijuca tobciyan Юань чао би ши. Монгольский обыденный изборник / Институт востоковедения АН СССР. – М.-Л : Изд-во АН СССР, 1941. Т. I: Введение в изучение памятника, перевод, тексты, глоссарии. 618 с.

Лобин А.М. Концепции истории и формы их художественной репрезентации в русской литературе начала XXI века: дис. … д-ра филол. наук. Саратов, 2018. 399 с.

Карамзин Н.М. История государства Российского. Т. IV. СПб.: Издательство: Тип. Н. Греча. 1819. 556 с.

Фюре Франсуа. Прошлое одной иллюзии. М.: Ad Marginem, 1998. 640 с.

Ян В.Г. Чингис-хан. Батый. К последнему морю. Исторический роман: в 3-х книгах. Элиста: Джангар, 1993. 320 с. + 318с. + 384с.

Публикация статьи осуществлена в рамках выполнения научно-исследовательского проекта AP0 9261068 «Идея государственности и концепция исторической личности эпохи Золотой Орды в контексте художественной литературы»

Мәкалә «Әдәбият контекстында Алтын Урда чорының дәүләтчелек идеясе һәм тарихи шәхесе концепциясе» AP0 9261068 фәнни-тикшеренү проектын үтәү кысаларында әзерләнде

Закирова Илсөяр Гамил кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре

Даутова Сауле Баттал кызы,
филология фәннәре докторы, Казакъ милли педагогия университеты профессоры